

JĘDRZEJ STANISŁAWEK

O MATERII ORAZ O MATERIALIZMIE MARKSISTOWSKIM

Podstawę marksistowskiego poglądu na świat stanowią dwa przekonania:

1. Przekonanie o materialności świata — oraz o jego materialnej jedności.
2. Przekonanie o zmienności świata — oraz o jego dialektycznej jedności.

Twierdzenie o materialności świata: o tym, że podstawę każdego istnienia tworzy materia, oraz o jego materialnej jedności: o tym, że wszystko, co istnieje, podlega wspólnym materialnym uwarunkowaniom, znajduje wyraz w doktrynie materializmu. Twierdzenie o zmienności świata: o tym, że wszystko w świecie zmienia się i rozwija, oraz o jego dialektycznej jedności: o tym, że wszystkie składniki rzeczywistości mają wspólne pochodzenie i, co za tym idzie, ich własności logicznie zależą od siebie, znajduje eksplikację w dialektyce.

Twierdzenia materializmu opisują statyczno-substancjalną stronę rzeczywistości: charakteryzują jej podstawowe pierwiastki i ich wzajemne relacje. Twierdzenia dialektyki charakteryzują dynamiczno-akcydentalną stronę rzeczywistości: opisują rozwój świata oraz wzajemne powiązania tworzących go elementów i poszczególnych ich własności¹. Filozofia marksistowska łączy materializm z dialektyką, wyróżniając się w ten sposób od innych, dawniejszych i obecnych systemów filozoficznych. Nazywana jest też materializmem dialektycznym. Materializm marksistowski różni się przy tym od innych postaci materializmu nie tylko dialektycznym rozumieniem świata i jego podstawowego pierwiastka, materii, ale również swoją konsekwencją.

Przedstawiamy obecnie materializm marksistowski, odróżniając tę

¹ Twierdzenia o materialności i zmienności świata oraz o jego materialnej i dialektycznej jedności pociągają za sobą określone konsekwencje metodologiczne oraz praktyczne. Wynikają z nich mianowicie trzy podstawowe zalecenia badawcze: a) postulat materialistycznego objaśniania świata; b) postulat monistycznego objaśniania świata; c) postulat historycznego objaśniania świata.

Postulat pierwszy i drugi implikują stosowanie materialistycznej metody wyjaśniania świata, postulat drugi i trzeci — metody dialektycznej.

wersję materializmu od jego wersji tradycyjnej. W punkcie pierwszym (1.) zajmujemy się ontologiczną strukturą świata i pokazujemy ontologiczną rolę materii. Punkt drugi (2.) poświęcamy charakterystyce materii. Omawiamy tutaj dotychczasowe rozumienie tego pierwiastka metafizycznego oraz przedstawiamy współczesne spory teoretyczne na ten temat. W punkcie trzecim porównujemy materializm tradycyjny z jego współczesną, marksistowską postacią.

I. MATERIALNA BUDOWA ŚWIATA

1. ONTOLOGICZNĄ ROLA MATERII W UJĘCIU TRADYCYJNYM

Wszelka obserwacja rzeczywistości wychwytuje w niej przede wszystkim przedmioty materialne. Ich istnienie potwierdza się już w elementarnym — tzw. empirycznym kryterium istnienia. Kryterium empiryczne ² identyfikuje wyłącznie obiekty, które bezpośrednio postrzegamy zmysłowo. Wiele przedmiotów materialnych ujawnia swe istnienie co najwyżej pośrednio. Identyfikuje się je, rejestrując ich objawy. Znajduje tutaj zastosowanie ogólniejsze — tzw. metafizyczne kryterium istnienia, zgodnie z którym istnieje to i tylko to, co oddziałuje. Kryterium metafizyczne * potwierdza, z jednej strony, istnienie tak cząstek elementarnych, jak i czarnych dziur lub pól grawitacyjnych; z drugiej jednak strony nakazuje uznać istnienie obiektów duchowych (psychicznych), mianowicie ludzkiej świadomości, oraz bytów natury nie mniej idealnej: ludzkich przekonań.

Nie wnikając już dalej w złożoną problematykę sporu o istnienie⁴, możemy wstępnie zapisać ontologiczną strukturę rzeczywistości, jak następuje:

(1. 1) świat = rzeczy + dusze + przekonania;

² Kryterium empiryczne orzeka, że istnieje to i tylko to, czego doświadczamy zmysłowo. Kryterium to zawodzi nie tylko w odniesieniu do niektórych obiektów materialnych, lecz również w przypadku złudzeń zmysłowych i halucynacji, które — w szczególnych przypadkach — mogą zostać uznane za obrazy sytuacji realnych.

³ Doskonałe kryterium istnienia pozwalałoby zidentyfikować każdy istniejący przedmiot i jednocześnie odrzucić wszelkie twierdzenia o istnieniu bytów fikcyjnych. Kryterium metafizyczne jest przybliżeniem kryterium doskonałego. Pozwala udowodnić istnienie niepostrzegalnych elektronów, pozwala jednak także powoływać się na istnienie Boga lub sił magicznych, obiektów również niepostrzegalnych, oddziałujących podobno jednak na losy świata.

⁴ Sprawę istnienia obiektów innych niż materialne ledwo zamarkowaliśmy. Cóż bowiem powiedzieć o istnieniu: a) własności fizycznych przedmiotów mate-

ewentualnie, posługując się słowami „materia” oraz „świadomość”, bardziej ogólnie, jako:

(1. 2) świat = materia + świadomość + przekonania.

Równości (1. 1) oraz (1. 2) — a więc pogląd, iż rzeczywistość składa się z obiektów różnej natury — implikują pytanie o wzajemne odniesienie elementów świata oraz o ich rolę ontologiczną. Pytanie to, które z uwagi na daleko idące konsekwencje teoretyczne jego rozwiązania określone jest jako naczelne zagadnienie filozofii, rozstrzygane bywa bądź materialistycznie, bądź idealistycznie. Wspólnym przekonaniem wszelkiego materializmu jest tutaj twierdzenie, iż:

(2. 1) Podstawowym pierwiastkiem w świecie jest materia⁵.

Nazwijmy formułę (2. 1) podstawowym twierdzeniem materializmu. Podstawowe twierdzenie materializmu interpretować można różnie: skrajnie (monistycznie), odrzucając istnienie jakichkolwiek tworów niematerialnych, lub umiarkowanie, dopuszczając istnienie tego rodzaju tworów. Niezależnie od rozstrzygnięcia tej sprawy, na wszelkie poglądy pretendujące do miana materializmu nałożyć należy podstawowy warunek:

(2. 2) Każdy obiekt niematerialny może istnieć jedynie w oparciu o materialne podłoże.

Warunek nasz, zauważmy, jest konieczny i wystarczający: stanowiska odrzucających (2. 2) nie zaliczamy do materializmu; pozostałe stanowiska kwalifikację taką otrzymują.

Samoistnie: sama z siebie, istnieje według materialistów — jak widzimy, jedynie materia. Wszystko inne — jeśli istnieje — istnieje nie samoistnie: w oparciu o materię. Owa bytowa pierwotność materii wynika z prostej okoliczności, z tego iż:

(2. 3) Wszystko, co niematerialne, jest bezpośrednim lub pośrednim wytworem materii.

Wytworem materii jest więc świadomość i inne formy psychicznej percepcji świata. Zaistniały one w następstwie długotrwałego procesu, prowadzącego od złożonych form materii nieożywionej — poprzez nieodczuwające postacie życia — ku istotom czującym i w końcu świadomym. W równie skomplikowanym procesie przejścia od tropizmu i odruchu —

rialnych oraz ich własności matematycznych; b) gatunków i zbiorów; c) relacji pomiędzy przedmiotami — np. odległości; d) odczuć osobistych i pomysłów (zapamiętanych, niezapamiętanych); e) wyobrażeń i rysunków?

⁵ Idealisci odwrotnie, uważają, że: Podstawowym pierwiastkiem w świecie jest to, co niematerialne.

poprzez instynkty — ku aktom woli i świadomym sądom zaistniały ludzkie przekonania. Nośnikami dusz są ludzkie ciała. Ludzkie dusze istnieją więc dopóty, dopóki funkcjonują ich ciała. Nośnikami przekonań są ludzkie dusze. Przekonania, względnie niezależne od materialnej sytuacji swych duchowych nosicieli ⁶, istnieją z kolei dopóty, dopóki żyją ludzie, którzy przekonania te podzielają.

Zdolność myślenia i odczuwania jest, jak widzimy, wytworem materii. Następstwem materialnych oddziaływań jest także istnienie przekonań, a także pragnień i nastawień emocjonalnych. Konkretnie przekonania pojawiają się jednak w dużym stopniu za sprawą ludzkiej działalności. Ostatecznie, ontologiczną strukturę świata możemy przedstawić w postaci:

- (1. 3) świat = materia + wytwory materii + wytwory materii i jej wytworów.

2. ONTOLOGICZNĄ ROLA MATERII W UJĘCIU NIETRADYCYJNYM

Poglądy, które przedstawiliśmy, funkcjonują w obrębie materializmu tradycyjnego. Materialiści tradycyjni uznają pierwotność ontologiczną materii. Dostrzegają uzależnienie psychiki od sposobu i warunków życia cielesnego, jednak działalność duchową człowieka traktują jako czynność wolną, niczym nie uwarunkowaną, odzwierciedlającą co najwyżej pierwiastek logiczny rzeczywistości⁷.

Dawni materialiści nie zauważali, że materia nie tylko wytwarza ducha i warunkuje jego istnienie, lecz również określa charakter jego ak-

⁶ Przekonania wyodrębniamy z ogółu treści duchowych z uwagi na ich trwałość, niezależność od ludzkiej woli oraz ich wpływ na zachowanie się człowieka. Pisząc o przekonaniach mamy na myśli nie to, co komuś jedynie przychodzi do głowy, lecz to, co uważa on za prawdziwe. Przyjęcie (odrzućenie) tego lub innego poglądu nie zależy od woli danej osoby, lecz od okoliczności względem niej zewnętrznych. W ten sposób przekonania są niezależne od ludzkiej woli. Są też stosunkowo niezależne od czynników materialnych, ponieważ zmiana czyjejs sytuacji: sukcesy lub nieszczęścia, lub nawet nowe fakty, nie prowadzi automatycznie do zmiany poglądów tej osoby. Trudno zaprzeczyć istnieniu przekonań — jak bowiem wytłumaczyć zachowanie się ludzi? W tym miejscu mógłby ktoś powiedzieć, że prezentujemy czytelnikowi niekonsekwentny materializm, że skłaniamy się ku idealizmowi. Nieprawda, o czymś idealizmie nie świadczy ani słowo *dusza*, ani uznawanie istnienia przekonań, lecz pogląd na wzajemne odniesienie tych lub innych obiektów idealnych do materii.

⁷ Mamy na myśli kolejny domniemany składnik rzeczywistości, obecny — jak sądzą niektórzy — w świecie w postaci własności matematycznych, ewentualnie także fizycznych. Jedni — jak Arystoteles uznają pierwiastek logiczny za immanentny składnik każdej rzeczy; inni — jak Platon — uważają, że istnieje on realnie.

tywności i treść jego wytworów. Aby wypowiedzieć myśl o istnieniu materialnych uwarunkowań duchowych czynności człowieka i ich wytworów, uogólnimy pojęcie materii. Zamiast o materii, będziemy obecnie pisać o tym, co materialne — o materialnych okolicznościach (czynnikach) warunkujących istnienie przedmiotu. Możemy teraz uzupełnić zasady materializmu tradycyjnego o ideę powszechnej determinacji materialnej. W ujęciu nietradycyjnym sprawa ta wygląda, jak następuje:

- (3. 1) Wszelkie istnienie uwarunkowane jest materialnie;
- (3. 2) To, co istnieje, pojawia się i trwa dzięki określonym okolicznościom materialnym;
- (3. 3) To, co istnieje, przyjmuje zawsze określony kształt i funkcjonuje według określonych praw;
- (3. 4) O kształcie i zachowaniu się każdego przedmiotu decydują przede wszystkim okoliczności materialne warunkujące jego istnienie.

Porównajmy twierdzenia materializmu tradycyjnego z jego wersją nietradycyjną. Podstawowe twierdzenie materializmu znajduje w obu ujęciach odmienną konkretyzację. Łatwo zauważyć odpowiedniość tez (2. 2) — (2. 3) z formułą (3. 2) i brak tradycyjnego odpowiednika dla twierdzeń (3. 3) — (3. 4). Tezy (3. 3) — (3. 4) formułują zasadę materialnej jedności świata. Tradycyjnie odnoszono ją jedynie do przedmiotów rozpoznawanych jako materialne. Materializm marksistowski rozciąga ją na wszystko, co istnieje.

Świadomość materialnej jedności świata człowiek zawdzięcza nauce. Kolejne pokolenia badaczy pokazywały tutaj, że wszystko w świecie poddane jest materialnym uwarunkowaniom i że wszystko zachowuje się w ustalony sposób. Pierwszy krok w tym kierunku uczyniła nowożytna kosmologia, zapoczątkowana dziełem M. Kopernika. Zaprzeczyła mianowicie nadprzyrodzonej naturze firmamentu niebieskiego. Krok drugi związany jest z nazwiskiem K. Marksa. Zaproponowana przez niego teoria materializmu historycznego pokazała materialny charakter społeczeństwa oraz działalności duchowej człowieka⁸. Kroku trzeciego dokonał K. Darwin. Związana z jego osobą ewolucjonistyczna biologia wykazała przyrodzone pochodzenie życia i naturalny rodowód człowieka.

⁸ Świadomość społeczna, twierdzi K. Marks, jest odbiciem bytu społecznego; materialnych warunków istnienia ludzi. Treść ludzkich poglądów — można za Marksem powiedzieć ogólnie — przekonań naukowych, etycznych i metafizycznych odzwierciedla rzeczywistość otaczającą istoty myślące: rzeczywistość przyrodniczą oraz społeczną.

II. DAWNE I NOWE ROZUMIENIE MATERII

1. TRADYCYJNA CHARAKTERYSTYKA MATERII

Za punkt wyjścia rozważań nad materią przyjmuje się z zasady zmysłową percepcję rzeczywistości. Ze słowem *materia* człowiek łączy przecież przede wszystkim to, co odczuwa cieleśnie. Na pytanie: *co to jest materia?*, osoba nieobeznana z filozofią odpowiedziałaby mniej więcej tak: *materia — to wszystko wokół nas, to to czego dotykamy*. Najchętniej pokazałaby materię ręką.

Zapiszmy powyższe — naturalne rozumienie materii, przez użycie formuły:

(4. 1) *materia* = zmysłowo postrzegana rzeczywistość.

Zastanawiając się nad zagadnieniem materii, filozofowie odwołują się właśnie do owej naturalnej percepcji cieleśnie odczuwanej rzeczywistości. Dążą mianowicie do objaśnienia charakteru tej zmysłowo jawiącej się zewnętrzności. Zgodnie z pierwszą interpretacją — nazwiemy ją realistycznym rozumieniem materii — to, o czym potocznie mówi się jako o materii, faktycznie w całości jest tworem materialnym. Zgodnie z interpretacją drugą — logicznym rozumieniem materii — świat zewnętrzny jest złączeniem materii i pierwiastka logicznego. Według interpretacji trzeciej: irrealistycznego rozumienia materii, rzeczywistość postrzegana zmysłowo pozornie tylko jest realna; faktycznie jest ona czymś niematerialnym.

Klasyfikacja poglądów na naturę materii, jaką przeprowadziliśmy, pozostaje w zgodzie z podziałem stanowisk filozoficznych generowanym przez naczelne zagadnienie filozofii. Poglądy irrealistyczne napotykamy mianowicie wyłącznie w koncepcjach idealistycznych. Stanowisko realistyczne odnajdujemy przede wszystkim u materialistów⁹. Ujęcie logiczno-styczące pojawia się z kolei jedynie w dualizmie arystotelesowskim, — w filozofii odrzucającej samodzielne istnienie materii, ducha lub idei¹⁰. Wszystkie wymienione stanowiska pojawiły się, zauważmy, już we wczesnej starożytności. Wszystkie znajdują zwolenników po dziś dzień.

Pierwsi filozofowie rozumieli materię realistycznie. Nie wątpili, że rzeczywistość postrzegana zmysłowo jest sposobem istnienia materii.

⁹ Nie tylko materialści realistycznie rozumieją materię. Podobnie postępuje wielu idealistów (np. Kartezjusz).

¹⁰ Dualizm typu arystotelesowskiego, stanowisko w pewnym sensie pośrednie pomiędzy materializmem a idealizmem (według Arystotelesa dwie komponenty świata: *materia* oraz *forma*, choć nie istnieją one niezależnie od siebie i nie można się doszukać pierwotności któregośkolwiek z nich), zgodnie z kryterium (2. 2) kwalifikujemy jako idealizm.

W bogactwie zmysłowej rzeczywistości poszukiwali zatem cech istotnych, nadających przedmiotom zewnętrznym ich materialny charakter. Początkowo przez materię rozumieli coś konkretnego, obiekt nieomal postrzegany empirycznie, stopniowo jednak konkretność ustępowała tutaj miejsca charakterystyce abstrakcyjnej, opisowi, w którym coraz rzadziej powoływano się na własności łączące się z doświadczeniem zmysłowym.

Realistyczne rozumienie materii skupiało się w materializmie tradycyjnym wokół dwu stanowisk. Pierwsze dominowało w starożytności. Filozofowie greccy uważali, że wszystko, co nas otacza, stanowi zmodyfikowaną postać pewnej substancji. Materią nazwano właśnie tę substancję. Myśl starożytna, zgodnie z którą:

(4. 2) materia = tworzywo, z którego zrobione są rzeczy, nie wątpiła w istnienie takiego tworzywa. Początkowo upatrywano go w jednym lub w kilku materiałach spotykanych w przyrodzie. Hipotezy wysunięte na ten temat przez filozofów greckich¹¹ nie mogły być wtedy zweryfikowane z uwagi na słabość ówczesnych nauk przyrodniczych. Stopniowo materialści starożytni zrezygnowali ze swych wcześniejszych domysłów na rzecz atomizmu — spekulatywnej teorii, zgodnie z którą wszystko, co istnieje, składa się z absolutnie trwałych drobin, zwanych atomami.

Odrodzenie materializmu nastąpiło wraz z końcem średniowiecza. Materialści nowożytni porzucili spekulacje dotyczące natury przedmiotów materialnych, ograniczając się do poszukiwania ich wspólnych własności. Starożytną — substratywną (zobacz (4. 2)) charakterystykę materii zastąpiła charakterystyka atrybutywna, według której

(4. 3) materia = ogół przedmiotów posiadających określone własności fizyczne.

Tych wspólnych własności poszukiwano w oparciu o rezultaty nauk przyrodniczych. Odwoływano się tutaj do takich przymiotów jak przestrzenność, nieprzenikliwość, bezwładność, zdolność przyciągania, ciężkość. Najwięcej nadziei wiązano z masą, uważając, że materialne może być tylko to, co ma masę niezerową.

W filozofii starożytnej przeważało realistyczne rozumienie materii, jednakże już tam odnajdujemy irrealizm. Pojawia się on w filozofii Platona, według którego *materia to miejsce, w którym rzeczy uzyskują swe kształty*. Tak Platon, jak i późniejsi irrealiści przyjmują natu-

¹¹ T a l e s za pratorczywo uznawał wodę; Anaksymen. es wskazywał powietrze, zaś Haraklit ogień. Ich następcy: Empedokles oraz A n a k s a - goras uważali, że rzeczy powstają poprzez złączenie kilku wymienionych wyżej substancji.

ralną charakterystykę materii, jednak tego, co postrzegamy zmysłowo nie uznają za coś materialnego w zwykłym sensie. Ich zdaniem:

(4. 4) materia (cielesność) = uzewnętrznianie czegoś, co niematerialne¹².

Ujęcia irrealistyczne noszą w sobie element fantastyki. Bardziej serio potraktować należy ujęcie logiczne. Jego twórca, Arystoteles, uważał, że istnieją jedynie konkretne rzeczy, a każda z nich jest złączeniem pierwiastka materialnego (*materii*) oraz pierwiastka logicznego (*formy*). Żaden z nich nie istnieje samodzielnie; istnieją tylko ich złączenia. Pierwiastek logiczny utożsamiać należy z własnościami (przedmiotów; pierwiastek materialny — z podłożem tych własności. Mówiąc ogólnie:

(4. 5) materia = podłoże własności, przysługujących temu, co istnieje¹³.

2. WSPÓŁCZESNE ROZUMIENIE MATERII

Współczesna refleksja filozoficzna poświęcona zagadnieniu materii wywodzi się z odkryć naukowych początków XX wieku. Wykrycie promieniowania oraz cząstek o zerowej masie spoczynkowej, uznanie realności pól fizycznych oraz falowego sposobu istnienia, odkrycie zmienności masy czy np. ustalenie równoważności masy i energii ukazało różnorodność i wielopostaciowość materii i stanowiło przesłankę odrzucenia szeregu tradycyjnych wyobrażeń na jej temat.

Filozofowie minionych stuleci różnie rozumieli i różnie charakteryzowali materię, zgodnie jednak przypisywali jej pewne podstawowe własności. Powszechnie uważali mianowicie materię za byt pasywny, niezdolny do samoistnego działania, oraz za twór przyjmujący wyłącznie postać przestrzenno-substancjalną. Współczesna refleksja filozoficzna — mamy na myśli w pierwszym rzędzie analizy wywodzące się z materializmu marksistowskiego — zakwestionowała przekonanie o pasywności materii oraz nadzieje na wykrycie jej substratu lub cech nieodłącznych (atrybutów); zaprzeczyła także powszechnej substancjalności istnienia materialnego.

¹² Platon uważał, że przedmioty materialne są nierealnym odbiciem swych realnych wzorców logicznych: idei; G. W. Leibniz cielesność traktował jako sposób, w jaki duchowe elementy świata: monady, ukazują się innym monadom; G. Berkeley materialność uznawał za formę uzewnętrzniania się myśli Bożych.

¹³ Innego przykładu dostarcza filozofia L. Wittgensteina, zgodnie z którą materię interpretować należy jako podłoże faktów: relacji pomiędzy przedmiotami.

Materia, po pierwsze, okazała się tworem dynamicznym, dążącym do zmian, różnicującym się i wyłaniającym swoje nowe postacie. Dla starożytnych wzorcem materialności byłby kamienny gład, sam z siebie do działania niezdolny i utrudniający ludzkie poczynania; dla współczesnych wzorcem takim jest, można powiedzieć, promieniujący pierwiastek. Nie widać, po drugie, przesłanek dla sformułowania powszechnie ważnej fizykalnej definicji materii: definicji odwołującej się do cech obserwacyjnych. Z uwagi na wielość postaci materii nie można ani wskazać owego hipotetycznego substratu, z którego obiekty materialne miałyby być wytworzone, ani domniemanych cech wspólnych wszystkim, co materialne. Odrzucić należy, po trzecie, przekonanie o powszechnej substancjalności obiektów materialnych. Badania fizyki pokazały, że niektóre z nich (np. fale świetlne) przyjmują inną postać. Powszechna substancjalność istnienia materialnego; to, że każdy obiekt materialny zajmuje określony obszar w przestrzeni, że w obszarze tym przestrzeń jest obiektem tym w pewnym sensie wypełniona i nie można w nią swobodnie wnikać, okazała się jeszcze jedną fałszywą oczywistością naturalnego oglądu świata.

W odkryciach współczesnej fizyki nurt idealistyczny odnalazł przesłankę antymaterialistycznych spekulacji, ogłaszających swojego rodzaju nieswoistość lub wręcz ułudność materii. Wywód odbywa się w dwu krokach: pierwszy ma charakter hipotezy naukowej; krok drugi bliższy jest raczej science-fiction. Punktem wyjścia jest mniej lub bardziej sprecyzowane domniemanie, że wszelkie istnienie substancjalne można sprowadzić do niesubstancjalnego; to ostatnie traktuje się z kolei, w kroku drugim, jako odmianę istnienia pozamaterialnego. Zgodnie z tego rodzaju, pociągającymi wyobraźnię, pomysłami materia substancjalna miałaby być zawirowaniem przestrzeni, kondensacją pola grawitacyjnego lub np. zagęszczeniem energii. Jedni pomysłodawcy ograniczają się tutaj do swobodnych interpretacji dotyczących natury materii; inni spekulują na tych domniemaniach, ogłaszając istnienie idealnego centrum wszechświata.

Dobre tradycje klasycznego materializmu współcześnie kontynuuje przede wszystkim filozofia marksistowska. Materializm marksistowski przeciwstawia idealistycznym doktrynom dwojaką analizę zagadnienia materii.

Owołuje się do postulatu W. I. Lenina, aby materię charakteryzować możliwie abstrakcyjnie — a więc bez powoływania się na te lub inne jej cechy fizyczne. Tego rodzaju zabieg utrudni — a wręcz unieвозмоżliwi, zdaniem Lenina, antymaterialistyczne dociekania odwołujące się do ustaleń nauki. Lenin pozostawił w swym dorobku sformułowanie, uznawane za wzorzec abstrakcyjnej charakterystyki materii. Pi-

sze on mianowicie: *Materia jest filozoficzną kategorią służącą do oznaczania obiektywnej rzeczywistości, która dana jest człowiekowi we wrażeniach, którą nasze wrażenia kopiują, odzwierciedlają, a która istnieje niezależnie od nich*¹⁴.

Wypowiedź Lenina (użyte w niej słowo *materia* winno być ujęte przez autora w cudzysłów) nosi nazwę leninowskiej definicji materii. Nie jest to definicja w klasycznym znaczeniu tego słowa: nie przedstawia ona przecież materii jako obiektu odróżniającego się od innych mu podobnych określonym zestawem cech. Takich obiektów po prostu nie ma. Materia jest bytem jedynym w swoim rodzaju — a formułę Lenina (w rzeczywistości zestaw kilku twierdzeń opisujących poznawczy stosunek ducha i materii) należy traktować jako aksjomatyczną charakterystykę podstawowych pojęć teorii odbicia — w tym więc m. in. i pojęcie materii¹⁵.

Współcześni teoretycy filozofii marksistowskiej nie ograniczają swych zainteresowań zagadnieniem materii do problemu abstrakcyjnej (*filozoficznej*, jak się często mówi) charakterystyki materii. W oparciu o dorobek nauki analizują oni także sposób i warunki istnienia obiektów materialnych. Pierwsza podstawowa konkluzja tych rozważań:

(5. 1) Nie istnieje materia jako taka: materia zawsze występuje w określonej postaci¹⁶,

przypomina idee Arystotelesa, zaprzecza bowiem istnieniu materii w jej domniemanej czystej, pierwotnej postaci. Konkluzja druga:

(5. 2) Materia istnieje zawsze w czasie, w ruchu i w przestrzeni, ustala powszechne warunki istnienia materialnego.

III. POSTACIE MATERIALIZMU

W ciągu 2500 lat swego istnienia materializm występował w różnych postaciach. Historycy filozofii piszą, na przykład, o materializmie naiwnym pierwszych filozofów greckich, o materializmie mechanistycznym,

¹⁴ W. Lenin: *Materializm a empiriokrytycyzm*. W: Idem: *Dziela*. T. 14, Warszawa 1949, s. 145.

¹⁵ Pojęcie materii należy do pojęć ogólnych i głęboko intuicyjnie pierwotnych, i właściwie nie wiadomo, o jakie inne pojęcia oprzeć jego definicję. Charakterystyka poprzez postulaty wydaje się dobrym wyjściem z sytuacji. Można oczywiście w tym momencie dyskutować, na ile aksjomatyka Lenina jest poprawna rzeczowo oraz formalnie, jednak sam zamiysł Lenina nie budzi zastrzeżeń.

¹⁶ F. Engels przedstawił w swoim czasie zestawienie podstawowych form materii. Wyróżnił on wtedy (rok 1873) mechaniczną, chemiczną, biologiczną, społeczną oraz psychiczną formę istnienia materii.

właściwym epoce nowożytnej, o materializmie wulgarnym, zjawisku z wieku XIX, czy o materializmie dialektycznym filozofów marksistowskich. Aby zorientować się w różnorodności form materializmu oraz zrozumieć określniki, przydawane słowu *materializm*, wprowadzimy kilka istotnych rozróżnień terminologicznych. Odróżnimy materializm skrajny (skrajny monizm materialistyczny): przekonanie, że istnieje wyłącznie to, co materialne, od materializmu umiarkowanego: stanowiska dopuszczającego niesamoistne bytowanie tego, co logiczne, psychiczne, ewentualnie myślowe. Odróżnimy następnie materializm niedialektyczny (w tym przede wszystkim materializm mechanistyczny: koncepcję uznającą przemieszczanie się ciał w przestrzeni za jedyną postać zmian materialnych), od materializmu dialektycznego. Rozróżniamy w końcu — za F. Engelsem — materializm niekonsekwentny: ujęcia objaśniające materialistycznie niektóre tylko sfery rzeczywistości, od materializmu konsekwentnego: filozofii traktującej materialistycznie ogół zjawisk.

Materializm tradycyjny zazwyczaj był skrajny, mechanistyczny oraz niekonsekwentny.

Po pierwsze — w świecie dopatrywał się wyłącznie przejawów materialności i nie potrafił w rezultacie wyjaśnić specyfiki zjawisk duchowych. Dawni materialiści nie odróżniali na ogół pracy mózgu od pracy umysłu. Myślenie, odczuwanie lub pamiętanie traktowali jako odmianę procesów fizjologicznych. Człowieka i jego czynności interpretowali w duchu naturalizmu: wyłącznie jako elementy przyrody¹⁷.

Po drugie — materializm minionych stuleci przyjmował na ogół postać materializmu mechanistycznego. Świat rozumiano tutaj jako doskonale funkcjonujący mechanizm, poruszający się w z góry ustalony sposób. Mechanicyści nie znali chemicznej formy ruchu; materię traktowali przy tym jako twór niezdolny do samoistnego działania. Aby wyjaśnić zmienność świata, odwoływali się do idei odwiecznych praw, wprawiających materię w ruch i kierujących losami rzeczywistości. Prawa te interpretowali jako prawa mechaniki. Obraz świata, jaki proponowali, przedstawiał olbrzymią konfigurację elementarnych składników materii, tworzących coraz to nowe układy. Od takiego świata — jak od mechanizmu losującego szóstki liczb — można oczekiwać jedynie powielenia jego dotychczasowych wytworów.

Po trzecie — tradycyjny materializm pozostawał materializmem niekonsekwentnym i na ogół deklaratywnym. Wypowiadał, to prawdę, tezę

¹⁷ Przykładowo: Demokryt przypuszczał, że dusza człowieka jest zbiorem poruszających się atomów. W tym samym duchu rozumowali niektórzy przyrodnicy ubiegłego stulecia, którzy traktowali zjawiska psychiczne jako rodzaj funkcji fizjologicznych mózgu. Otrzymali skutkiem tego mało zaszczytne miano materialistów wulgarnych.

o ontologicznym prymacie materii i jej genetycznej pierwotności względem ludzkiego myślenia, nie dostrzegał jednak uzależnienia działalności duchowej człowieka od warunkujących ją czynników materialnych. Sprawę tę traktował w gruncie rzeczy idealistycznie, uznając przejawy ducha za jego wolny, niczym nie uwarunkowany wytwór¹⁸. Materialistyczne stanowisko — jeśli się pojawiło — tak w tej, jak i w wielu innych sprawach, można powiedzieć ogólnie, nierzadko było deklaratywne — ograniczało się bowiem do wypowiedzenia materialistycznego przekonania. Na materialistyczną analizę objaśnianych kwestii nie wystarczyło bądź wiedzy, bądź krytycyzmu i konsekwencji.

Filozofia marksistowska odrzuca skrajność i mechanicyzm tradycyjnego materializmu. Uznaje jakościową swoistość zjawisk psychicznych i przeciwstawia się utożsamianiu ich ze zjawiskami materialnymi. Przyjmuje dialektyczną koncepcję rzeczywistości i uważa materię za pierwiastek aktywny, wytwarzający nieustannie jakościowe nowe formy istnienia. Słusznie pretenduje przy tym do miana materializmu konsekwentnego, ponieważ zasadę materialnej jedności świata odnosi nie tylko do materii nieożywionej, lecz także do życia, społeczeństwa oraz zjawisk duchowych.

¹⁸ Przykładem może być niekonsekwentny materializm L. Feuerbacha, który — z jednej strony — wskazywał na materialne uwarunkowania funkcji psychicznych, jednakże nie podejrzewał istnienia społeczno-materialnych determinant ludzkich poglądów, pragnień i działań.